

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

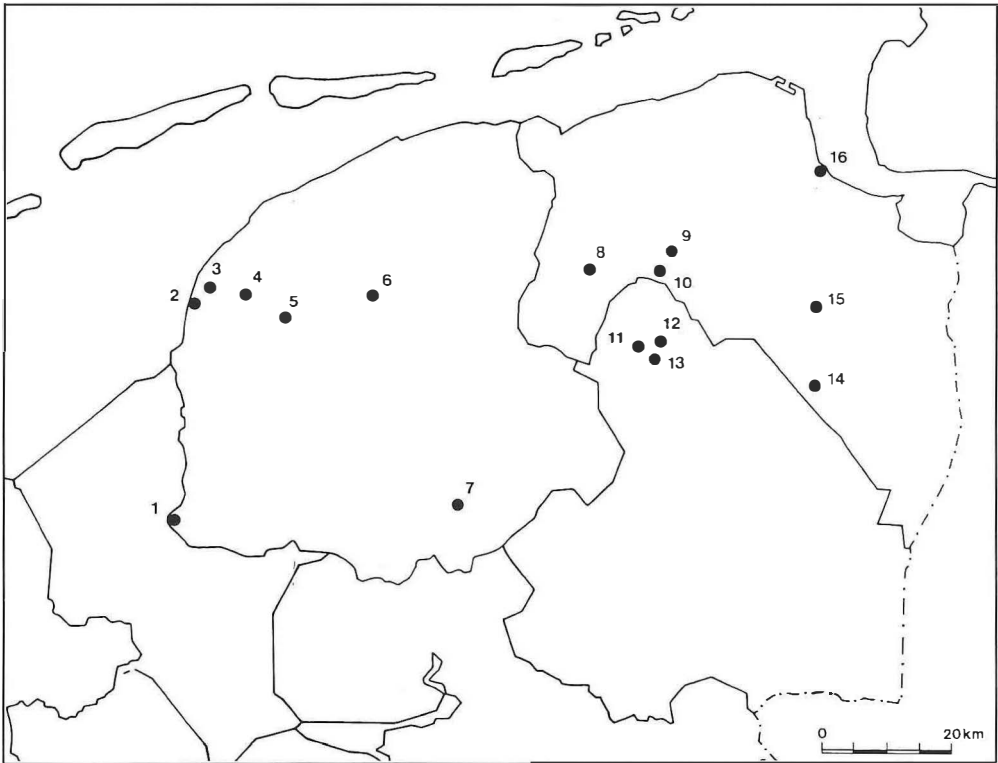
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de ‘Timpone della Motta’, Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

DE FRANJESTIJL & CO. OVER MAT-BESCHILDERD AARDEWERK UIT DE ALTAARAS OP DE 'TIMPONE DELLA MOTTA', FRANCAVILLA MARITTIMA

Marianne Kleibrink en Maria Sangineto

Inleiding

De 'Timpone della Motta' is een nederzetting-heuvel van 280 m met drie afgevlakte bewoningsarealen in de huidige provincie Calabrië, Zuid-Italië (Galestin & Kleibrink, 1995: pp. 52-57; Kleibrink, 1996: pp. 63-68). Deze arealen worden door de opgravers van het GIA, dat sinds 1990 de heuvel onderzoekt, plateaus genoemd. Van de midden-bronstijd tot ca. 450 v.Chr. stond op deze plateaus woonbebouwing, eerst hutten en daarna huizen, terwijl zich op de eveneens afgevlakte heuveltop een belangrijk heiligdom met drie enorme tempels bevond. Het nieuwe Groningse onderzoek wijst onder andere uit dat het offeren van dieren bij deze tempels relatief vroeg begon, namelijk al in de 9e eeuw v.Chr. Het bewijs voor deze vroege datering wordt geleverd door de oudste potscherven, die, samen met dierenbotten, onder andere tevoorschijn kwamen uit een dikke aslaag, die gedumpt was ten zuiden van de tempels, helling-afwaarts (fig. 1: onder).

Deze aslaag bevatte veel fragmenten van zogenaamd *impasto*-aardewerk uit de ijzertijd. Deze tamelijk logge keramiek is altijd met de hand, van ongezuiverde klei gemaakt en verder herkenbaar aan de gladgewreven buitenkant. In de aslaag zaten vooral voorraadvaten, kookpotten, schotels, bekers en kommen in rood- tot zwartbruine tinten en in allerlei maten. Zeldzamer was het gezuiverde, lichtgekleurde en gedecoreerde aardewerk. Ook deze keramiek werd met de hand samengesteld uit ringvormige segmenten, die, nadat ze tot een leerhard stadium waren ingedroogd, aanelkaar werden gezet en dan met een spons of iets dergelijks aan de buitenzijde werden gladgestreken. Dit soort potten is beschilderd met donkere, meestal geometrische motieven in een matte kleiverf met ferro-mangaan poeder, wat deze keramiek de be-

naming 'mat-beschilderd' bezorgde. De potvormen zijn typisch voor de Italische vroege ijzertijd, omdat zulke biconische urnen en kannen, en ook zulk soort kop- en komvormen met hoge, naar boven staande, lusvormige oren, in allerlei varianten over het gehele schiereiland voorkomen. Mat-beschilderde keramiek werd echter in Noord- en Midden-Italië, dat alleen *impasto*-tradities kent, niet gemaakt en is dus uniek voor de huidige Zuid-Italiaanse regio's van Apulië, Basilicata en Calabrië.

Yntema's typo-chronologie

Dr. Douwe Yntema, archeoloog bij de Vrije Universiteit van Amsterdam, is de internationale expert voor dit Zuid-Italische mat-beschilderde aardewerk (o.a. Yntema, 1990a; 1990b). Hij bestudeerde het materiaal uit vele opgravingen en vervaardigde een bruikbare en aanvaarde typo-chronologie. Yntema ontdekte dat deze keramiek ingedeeld kan worden in achtereenvolgens proto-, vroeg-, midden- en laat-Geometrische fasen. Het Zuid-Italische mat-beschilderde aardewerk begint in de 12e eeuw v.Chr. in strata van sites in Apulië, Calabrië en Sicilië waarin, naast veel *impasto*, soms ook het Italo-Mykeense aardewerk nog aanwezig is, wat goede dateringen mogelijk maakte (De la Genière, 1968; Yntema, 1990b: p. 23). De mat-beschilderde keramiek lijkt in het begin dan ook enigszins op de Mykeense, die echter decoraties in glanzende kleiverf laten zien. Vanaf de 11e eeuw v.Chr. verspreidde de mat-beschilderde keramiek zich kennelijk over een groter deel van Zuid-Italië. Wat echter het repertoire van vormen en decoraties betreft, inspireren de lokale pottenbakkers elkaar kennelijk lange tijd, òf er waren maar een paar productiecentra actief, want de potten van de door Yntema onderscheiden proto-Geometri-

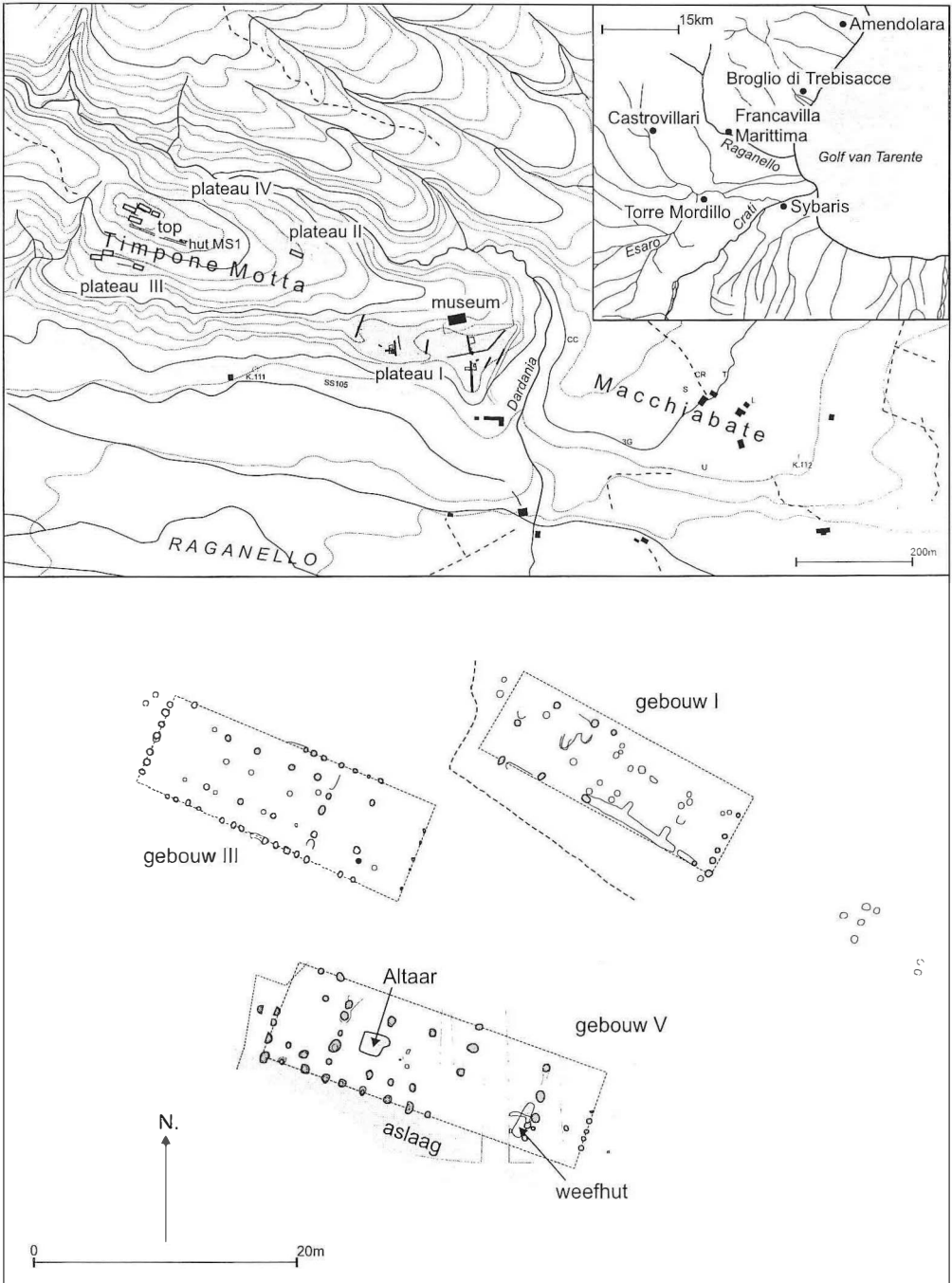

Fig. 1. Plattegrond van de Timpone della Motta (boven) met een inlas van de kaart van de Siharitide met de genoemde plaatsen, en (onder) plattegrond van het heiligdom op de top.

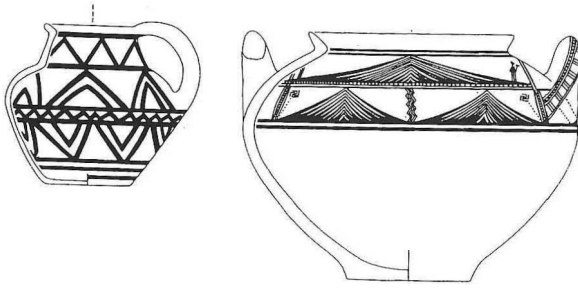

Fig. 2. Voorbeeld van een proto-Geometrische pot en van een 'a tenda'-pot.

sche (12e eeuw - 900 v.Chr.) en vroeg-Geometrische stijlen (900-800 v.Chr.) zijn over een groot gebied gelijk. Het aardewerk uit deze twee perioden is gemakkelijk te herkennen: uit het Mykeense repertoire afkomstige gevulde driehoeken werden verwerkt tot wilde friezen. Ook de bundels verticale en horizontale golflijnen, al of niet afgewisseld met rijen dikke punten, zijn in deze periode nogal grof en wild geschilderd (fig. 2). Waarschijnlijk werden ook deze motieven eerst van de veel fijner uitgevoerde, Mykeense decoraties afgekeken.

Dat zulke uniforme stijlen gedurende drie eeuwen en over een areaal van 30.000 km², dat wil zeggen van Apulië tot de punt van Zuid-Italië, voorkomen, pleit tegen de door diverse Italiaanse geleerden aangenomen etnische invasies gedurende de vroege ijzertijd. Yntema's studies laten zien dat pas bij de versieringen van het midden-Geometrisch aardewerk, gemaakt en gebruikt gedurende de gehele 8e eeuw v.Chr., opvallende regionale verschillen optreden. Zo kent het Lukaanse midden-Geometrisch de eigenaardige 'tent'stijl, terwijl door het nieuwe Groningse onderzoek in Francavilla Marittima duidelijk geworden is dat zich in de Sibaritide ook een eigen midden-Geometrische stijl ontwikkelde. De ontstaansgeschiedenis van deze eerste regionale stijlen is nog lang niet glashelder. Duidelijk is echter wel dat overname en interpretatie van het driehoekenmotief, dat in de proto- en vroeg-Geometrische stijlen al zo'n belangrijke rol had, belangrijk was want met de driehoeken gebeurt in de eerste helft van de 8e eeuw v.Chr. iets eigenaardigs. De zijden van de driehoeken worden dan namelijk alleen nog maar hol weergegeven, waardoor de driehoeken op tenten gaan lijken, vandaar de benaming 'a tenda'-keramiek voor deze stijl. Op de mat-beschilderde potten

van een aantal inheemse sites in de provincie Basilicata uit de midden-Geometrische fase worden naast zulke tenten ook gestileerde dierfiguren en menselijke figuren geschilderd, meestal eenden, herten, volwassenen en kinderen (fig. 2). Omdat zulke motieven naast de 'tenten' staan menen wij dat de decoratie verwijst naar de werkelijke wereld en dus niet meer zuiver abstract van karakter is zoals eerder. De 'tenten' zijn vermoedelijk hutten. Evenals Yntema, volgen ook wij Juliette de la Genière bij het onderscheid van twee duidelijk verschillende 'tent'-stijlen: 1) de potten met de 'tenda elegante'-decoratie, bestaande uit fraaie, evenwichtige driehoeken met elegante bijmotieven, en 2) veel ruwer versierde 'tenda'-potten. De 'elegante tent'stijl stamt uit werkplaatsen gelegen ergens in het hart van het Zuid-Italische inheemse gebied, maar het is nog onduidelijk waar precies. Deze over een groot deel van Zuid-Italië geëxporteerde 'elegante tent'stijl werd het voorbeeld voor allerlei lokale, ruwere imitaties, die op hun beurt in de bovengenoemde gebieden de aanleiding vormden tot verdere variaties en eigen decoratiestijlen.

Het belang van de mat-beschilderde scherven van de Motta

Het aardewerk uit de aslaag van het altaar in het heiligdom van de 'Timpone Motta' te Francavilla Mma laat de ontwikkeling van een eigen, regionale stijl in de Sibaritide zien.

De recent opgegraven aslaag bevatte fragmenten van mat-beschilderd aardewerk uit de drie hoofdperioden: vroeg-Geometrisch (900-775 v.Chr.), midden-Geometrisch (ca. 775-725 v.Chr.) en laat-Geometrisch (725-650 v.Chr.). Het

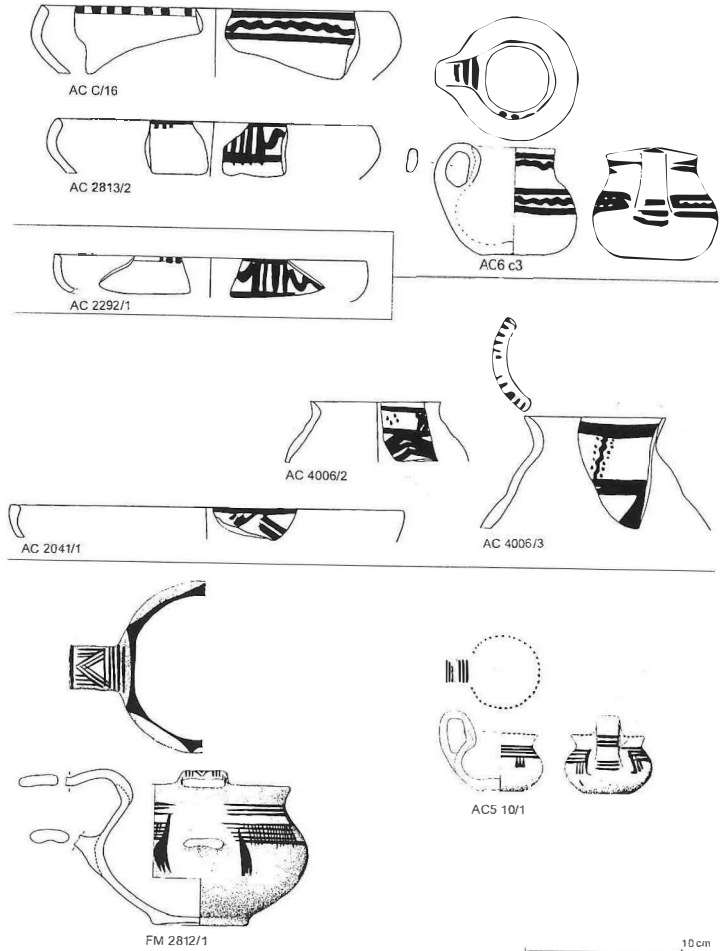

Fig. 3. Voorbeeld van vroeg-, midden- en laat-Geometrische keramiek uit het heiligdom op de Timpone della Motta.

vroeg-Geometrisch kenmerkt zich voornamelijk door decoraties met een dikke horizontale golflijn geflankeerd door, eveneens dikke, rechte lijnen. Aan het eind van het vroeg-Geometrisch kwamen in de Sibaritide kennelijk naast geïmporteerde 'elegante tent' motieven ook plaatselijk bedachte 'tent' motieven in zwang (fig. 3). Deze werden voornamelijk op gesloten potten aangebracht: in de aslaag zaten veel midden-Geometrische schouder- en halsfragmenten van kannen en kruiken en van kleinere potjes, van het type dat de Italianen *atingitoio* noemen. Naast de imitatie-'tent' stijl uit de eerste helft van de 8e eeuw v.Chr., nog tijdens het midden-Geometrisch dus, ontwikkelden de potschilders te Fran-

cavilla Mma ook de eigen stijl, waarvoor door het Groningse onderzoeksteam niet de door Yntema bedachte naam Crati-stijl werd overgenomen, maar die 'franje' stijl werd gedoopt ('*stile a frange*', '*fringe style*'). Deze franjestijldecoratie heeft grote voorkeur voor friezen, meestal aangebracht rond de breedste diameter van de pot en bestaande uit alternerende vakken, meestal trapeziumvormig, maar ook rechthoeken en driehoeken komen voor, waarbij steeds één vak is gevuld met horizontale, parallelle lijnen en het vak ernaast werd uitgespaard. Van de uitgespaarde vakken hangen franjes naar beneden af. Deze bestaan uit een aantal verticale, parallelle lijnen, die midden op de pot ophouden. De franjestijl-

decoraties zijn zowel op gesloten als op open potvormen aangebracht: bijv. op *atingitoi*, op kannen, op kopjes en op *kantharoi*. Deze franje-decoratie komt op de top van de Motta niet alleen op fragmenten uit de aslaag voor, maar ook op een aantal potten gevonden in en bij paalgaten van gebouw V (fig. 3). Miniaturaardewerk in inheemse stijl laat zien dat de lokale pot-schilders inspeelden op de vraag naar typisch votiefaardewerk, die kennelijk bij het heiligdom ontstaan was. Zij combineerden daarbij twee tradities: een inheemse, want in de Italische brons- en ijzertijd was dedicatie van miniatuurpotjes in grotten en bij bronnen gebruikelijk, maar ook misschien een Griekse, want in een later stadium van het Motta-heiligdom werden allerlei Grieks-koloniale minipotjes gewijd. Het hier afgebeelde potje kwam uit een gat in de rotsbodem van tempel V tevoorschijn. Samen met de in de paalgaten gevonden mat-beschilderde fragmenten, eveneens met midden-Geometrische franjedecoratie, markeert het minivaasje dus het begin van de oudste tempel op de Timpone della Motta.

Gezien de strata van Francavilla Mma gaat onze voorkeur uit naar een datering van de franjestijlartefacten in 750/730 v.Chr. In de latere periode is men in de Sibaritide namelijk van de franjestijl afgestapt en van stijl veranderd: in de bovenste aslaag op de Motta zijn een aantal scherven gevonden die duidelijk stijlverandering laten zien. Het lokale mat-beschilderde aardewerk imiteert nu bijv. rozetten en vlechtbanden (fig. 3), die aan Grieks proto-Korinthische aardewerk ontleend zijn, dat algemeen in de periode 725-680 v.Chr. gedateerd wordt. In dezelfde bovenlaag van de as werden ook laat 8e-/vroeg 7e-eeuwse Egyptische faiencefiguren gevonden, die zo'n latere datering ondersteunen.

Voor het heiligdom van Francavilla Mma is de fasering belangrijk, omdat met de datering de mate van Griekse bemoeienis met de bouw van de oudste tempel min of meer vast te stellen is. Wat het begin van de activiteiten van het heiligdom betreft weten we nu door de aanwezigheid van vroeg-Geometrische mat-beschilderde scherven in de aslaag dat al in de 9e eeuw v.Chr., dus geruime tijd voor de stichting van de Griekse kolonie Sybaris - die in de laatste decaden van de 8e eeuw v.Chr. gedateerd wordt - reeds altaren op de Motta voor dierenoffers brandden. De datering voor de bouw van de oudste tempel,

gebouw V, opgericht bij het altaar en in inheemse techniek, met forse houten palen, opgetrokken, komt dichterbij de buurt van de stichtingsdatum van de kolonie Sybaris. Hoe dicht is nog onderwerp van studie, want wat ons in dit stadium van onderzoek vooral nog ontbreekt zijn voldoende ¹⁴C-dateringen voor de aslagen en de lagen eronder en erboven. De keramiek uit de aslagen laat in ieder geval zien dat de altaren tot in de eerste decennia van de 7e eeuw v.Chr. in gebruik waren, dus ook nog een aantal decennia ná de bouw van de eerste tempel.

Wat de vormen van de potten betreft zal het verdere onderzoek nog veel gegevens over de offergebruiken aan het licht kunnen brengen. Er zijn in de aslaag bijvoorbeeld veel schotels gevonden, en zoals we boven zagen, schotels met bijzondere decoratie. Dat is voor vleesoffers ook te verwachten. Er zijn echter ook fragmenten van gesloten vazen, zoals de al genoemde biconische kruiken en kannen en de sierlijke kopjes en kommen met hoge oren, die waarschijnlijk niet voor dierenoffers maar voor drankoffers gebruikt zijn. In de toekomst, dat wil zeggen nadat ook de botten en het *impasto*-aardewerk geanalyseerd zullen zijn, kunnen de altaarresten uit de pre-koloniale fase van de Sibaritide ons zeker nog veel meer vertellen.

Voorlopige conclusie

De franjekeramiek is een volstrekt lokaal verschijnsel, d.w.z. dat het uitsluitend gemaakt werd in een aantal ijzertijdsites in de vlakte van Sybaris en het achterland daarvan, te weten Torre Mordillo, Castrovillari en Francavilla Mma. In verband met deze verspreiding is het volgende op te merken: ten eerste dat het patroon te maken heeft met de route van de Ionische kust landinwaarts, want de weg naar de Tyrrheense kust, van Francavilla Mma liep namelijk langs het dal van de rivieren de Raganello en de Crati en Esaro. De gemakkelijkste weg loopt nog steeds hierlangs, en het is een route, die eeuwenlang gebruikt moet zijn geweest als transhumance *trattura* naar de bovenweiden van de Sellaro (1200 m) en de Pollino (2200 m). De keramische franjestijl markeert dus een gebied dat reeds in de bronstijd samenhang kende. Wat echter ook opvalt is dat de franjestijl voorkomt

over precies dat deel van de Sibaritide dat, naar verwachting, het snelst onder controle van Sybaris gebracht zal zijn. Beide feiten kunnen ons inziens goed met elkaar in verband worden gebracht: het centrale deel van de Sibaritide met grotere inheemse nederzettingen op heuveltoppen zoals de hiervoor genoemde, had zijn bloei onder andere aan de goede runderen te danken. Dit deel was daarom voor Griekse kolonisten het meest interessant, en waarschijnlijk niet alleen economisch (het latere Sybaris was beroemd om de runderen) maar, gezien de route naar het binnenland, ook strategisch. De vroege dateringen voor de altaren en de oudste tempels op de Motta laten zien dat er dan ook al vroeg contacten met de Griekse wereld waren. Topheiligdommen met dierenoffers zijn uit de inheemse wereld tot nu toe onbekend, wel kent men watercultussen, en Griekse invloed in het Francavilla Mma-heiligdom is dus goed voorstelbaar. Dit is ook te verwachten, daar aan de stichting van een kolonie-stad altijd een proces van wederzijdse verkenning voorafgegaan zal zijn. De gemeenschappelijke identiteit die uit de franjestijlkeramiek spreekt markeert ons inziens het oudste pre-koloniale areaal, met als grote trekpleister het heiligdom op de heuvel van de Motta. De graven van de Macchiabate en van Torre Mordillo laten zien dat de Grieken de inheemse bevolking, die doorgaans met de benaming Enotriërs wordt aangeduid, echter geheel zelfstandig lieten begaan. Misschien werden er vriendschapsverdragen gesloten met de inheemse leiders. Een scherp contrast vormt de geschiedenis van Broglio di Trebisacce, dat in de late bronstijd/vroege ijzertijd een grote bloei doormaakt, maar dat na de stichting van Sybaris, dus na ca. 700 v.Chr., anders dan Francavilla Mma, ophoudt te bestaan.

Summary

During the Early Iron Age in southern Italy, the regions of modern Apulia, Basilicata and Calabria saw the production of a special kind of pottery, usually labelled 'matt-painted'. It was hand-made and decorated with geometric motifs in brownish-black paint. The studies of Dr D. Yntema, archaeologist of the AIVU in Amsterdam and international specialist on this pottery,

demonstrated that it can be divided into proto-, early, middle and late Geometric styles. A remarkable conclusion in Yntema's work is that during the proto- and early Geometric periods no regional styles occurred. Only during the middle Geometric period (from c. 775 BC onwards) did regional styles appear: for instance in the Salento (the heel), in Basilicata and in Calabria. In this article the middle Geometric style of the Sibaritide is commented upon, especially the material recently excavated by a team from Groningen University, at the Timpone della Motta, in an altar-ash layer which also contained 9th-century BC early Geometric material. The middle Geometric 'fringe' style, prominent among the sherds in the altar-ash layer on the Timpone della Motta, was produced and used mainly in three indigenous sites of the Central Sibaritide: Torre Mordillo, Castrovillari and Francavilla Mma. Judging from this evidence - and from the fact that these sites survived as indigenous sites after Sybaris was founded a few decades before 700 BC, while in the northern Sibaritide Broglio di Trebisacce did not - the authors believe that the 'fringe' style identifies the oldest area of common interest of the Greeks and the indigenous Enotrians.

Literatuur

- De la Genière, J., 1968. *Recherches sur l'âge de fer en Italie méridionale*. Napoli.
- Galestin, M.C. & M. Kleibrink, 1995. Wijgeschenken voor de godin. *Paleo-aktueel* 7, pp. 52-57.
- Kleibrink, M., 1996. Weven voor de godin: een labyrint. *Paleo-aktueel* 8, pp. 63-68.
- Sanginetto, M., 1997. *La ceramica geometrica del quinto edificio di Francavilla Marittima*. Tesi di laurea Univ. 'La Sapienza', Roma.
- Yntema, D., 1990a. Le ceramiche e l'artigianato del Salento tra l'età del ferro e la romanizzazione. In: *I Messapi, Atti del trentesimo convegno di studi sulla Magna Grecia*. Napoli.
- Yntema, D., 1990b. *The matt painted pottery of southern Italy*. Taranto.